

Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Μερικές παρατηρήσεις με αφορμή το άρθρο του Γεράσιμου Σκλαβούνου «Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου στην Αθήνα και η επίδραση των συγκοινωνιών σ' αυτή».

Πρόθεσή μου είναι το σημείωμα αυτό να συμβάλει στο άνοιγμα ενός διαλόγου για τα μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας, σε θέματα για τα οποία ο «χώρος» βρίσκεται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ένας τέτοιος διάλογος είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, εδώ και μερικά χρόνια, σε διεθνές επίπεδο —ιδιαίτερα στην Αγγλία και τις ΗΠΑ— και έχοντας ξεπεράσει τις κλασικές οριοθετήσεις των επιμέρους πεδίων των επιστημών του ανθρώπου, θέτει πλέον συνολικά ζητήματα στο επίπεδο σύστασης της κοινωνικής θεωρίας. Λαμβάνοντας υπόψη την περιορισμένη ανάπτυξη της σχετικής έρευνας στην Ελλάδα καθώς και, παράλληλα, μιας προβληματικής που να εντάσσεται στο πλαίσιο εκείνης του σύγχρονου διεθνούς διαλόγου, αντιλαμβάνεται κανείς τις δυσκολίες ανάπτυξης του διαλόγου αυτού στο χώρο μας. Όμως, επειδή ο διάλογος είναι πάντοτε προτιμότερος από τη σιωπή, στο επίπεδο της επιστήμης τουλάχιστον, είναι θεμιτό να εκφραστεί η αισιοδοξία ότι θα μπορούσαν να υπάρξουν οι προϋποθέσεις ώστε να συμβάλει, έστω και περιορισμένα, στην ανάπτυξη της σχετικής έρευνας στην Ελλάδα.

Το άρθρο του Γεράσιμου Σκλαβούνου σε προηγούμενο τεύχος της *Επιθεώρησης* (1985) αποτελεί, κατά συνέπεια, απλώς αφορμή για να τεθούν ορισμένα ζητήματα. Δεν θα ασχληθώ ουσιαστικά με το θέμα του άρθρου.

Τα ζητήματα που θα θέσω είναι μεθοδολογικά και νομίζω ότι αφορούν και σε πολ-

λές άλλες θεματολογικά αντίστοιχες έρευνες.

Το σημαντικότερο πρόβλημα, από τήν άποψη αυτή, εντοπίζεται στη σχέση μεταξύ θεωρητικής πρότασης και εμπειρικής διερεύνησης του συγκεκριμένου αντικείμενου. Η θεωρητική πρόταση που προβάλλεται μπορεί να συνοψισθεί στις παρακάτω διατυπώσεις του συγγραφέα: «Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου καθορίζεται ιστορικά από την οικονομική του διαίρεση, στην οποία οι συγκοινωνιακές συνδέσεις παίζουν αποφασιστικό ρόλο» (σ. 25). Παράλληλα «σ' αυτήν τη διαδικασία υφίσταται και παράγοντες φαινομενικά εξωγενείς, όπως οι αποφάσεις των μεγάλων επιχειρήσεων και η κρατική πολεοδομική και χωροταξική πολιτική. Όμως, αυτές οι αποφάσεις και αυτή η πολιτική είναι το αποτέλεσμα γενικών οικονομικών νόμων...» (σ. 26). Το σχήμα αυτό θα πρέπει να οδηγήσει στην αποκάλυψη των μηχανισμών «που καθορίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική και κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου» (σ. 25). Αυτό που θα μας απασχολήσει κυρίως είναι η δομή του παραπάνω σχήματος.

Στο επίπεδο της θεωρίας τα διάφορα εννοιολογικά εργαλεία διαρθρώνονται μεταξύ τους με αναγκαίες σχέσεις. Η δυναμική σχέση, το ενδεχόμενο, δεν έχει θέση στο επίπεδο αυτό.¹ Έτσι η σχέση: «η κοινωνική διαίρεση

1. Σε σχέση με το αναγκαίο και το ενδεχόμενο (contingent) στη δόμηση θεωρητικών προτάσεων, βλ. Bhaskar (1975) και Sayer (1984).

του αστικού χώρου καθορίζεται ιστορικά από την οικονομική του διαίρεση» τοποθετείται καταρχήν σε θεωρητικό επίπεδο και θεμελιώνεται πάνω στη γενικότερη θεωρητική πρόταση που αντιμετωπίζει την οικονομική δομή ως μητέρα παραδοχή του οποίου, με τη σειρά του, έχει αναδραστικές συνέπειες για τη μητέρα. Ανακύπτει, όμως, το εξής ζήτημα: η σχέση αυτή που διατυπώνεται —μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής διαίρεσης του αστικού χώρου— προσθέτει στη δυνατότητά μας να προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο κάτι περισσότερο από τη γενική θεωρητική πρόταση πάνω στην οποία θεμελιώνεται; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική, αφού στη σχέση δεν περιέχεται κανένα στοιχείο που να μας παραπέμπει στη μορφή αυτής της διαίρεσης. Συνήθως, όμως, η προσπάθεια ενσωμάτωσης του «χώρου» στη θεωρητική πρόταση προσκρούει στη συγκεκριμένη επιλογή των εννοιολογικών εργαλείων (ορισμένα γενικότερα προβλήματα αυτής της προσπάθειας θα αναφέρουμε παρακάτω). Επιλέγονται συχνά μορφικά στοιχεία (π.χ. zoning δραστηριότητας, κυρίαρχες μορφές κοινωνικού διαχωρισμού, κ.λπ.) τα οποία δεν είναι προϊόντα πραγματικής αφαίρεσης —δηλαδή, έννοιες «μονόπλευρες», σαφώς καθορισμένες— αλλά ταιριάζουν περισσότερο με την τρέχουσα έννοια του αφηρημένου, με την έννοια δηλαδή του συγκεκριμένου, του ακαθόριστου. Η χρησιμοποίηση τέτοιων εννοιών ως εννοιολογικών εργαλείων αποστασιοποιεί από τις σχέσεις αναγκαιότητας, αφού οι μορφές στις οποίες παραπέμπουν εξαρτώνται από ενδεχόμενα απρόβλεπτα στο επίπεδο της θεωρητικής πρότασης. Οι έννοιες αυτές αποτελούν ουσιαστικά «μέσους όρους» αδόμητων συνήθως εμπειρικών παρατηρήσεων και όχι σαφώς οριοθετημένες αφαιρετικές κατηγορίες, που είναι και οι μόνες που μπορούν να λειτουργήσουν πραγματικά σε θεωρητικό επίπεδο.

Η επόμενη σχέση, στο πλαίσιο του προτεινόμενου σχήματος, που θα μας απασχολήσει, αναφέρεται στον αποφασιστικό ρόλο των συγκοινωνιακών συνδέσεων στην οικονομική διαίρεση του αστικού χώρου. Αν, παράλληλα, δεχτούμε τη θέση που χαρακτηρίζει τη μεταφορά και την αποθήκευση ως προεκτάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ένα συστατικό στοι-

χείο του οικονομικού —οι μεταφορές— παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του. Συνεπώς, το στοιχείο αυτό είτε παίζει καθοριστικό (αν αποφασιστικό = καθοριστικό) ρόλο στην παραπάνω διαμόρφωση —πράγμα που εκμηδενίζει στο επίπεδο του θεωρητικού σχήματος την επίδραση οποιουδήποτε άλλου στοιχείου της οικονομικής δομής στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της— είτε παίζει σημαντικό (αν αποφασιστικό = σημαντικό) ρόλο, οπότε ξεφεύγουμε από το επίπεδο των σχέσεων αναγκαιότητας: σημαντικός ρόλος → άρα, όχι καθοριστικός → άρα, ο καθορισμός εξαρτάται και από ενδεχόμενα για τα οποία δεν υπάρχει θεωρητική κάλυψη. (Εδώ δεν αναφερόμαστε στον καθορισμό στο επίπεδο της συγκεκριμένης πραγματικότητας, όπου πάντοτε υπεισχύονται «ενδεχόμενα», αλλά στον καθορισμό όπως αυτός δομείται στο επίπεδο του θεωρητικού σχήματος).

Το επόμενο θέμα δεν αφορά κυρίως στη δομή αλλά στο περιεχόμενο του προτεινόμενου σχήματος. Οι «αποφάσεις των μεγάλων επιχειρήσεων και η κρατική πολεοδομική πολιτική» αντιμετωπίζονται ως παράγοντες φαινομενικά εξωγενείς που «μπορούν να αναχθούν στους γενικούς οικονομικούς νόμους». Οι διατυπώσεις αυτές έχουν ορισμένες επιπτώσεις: ο ρόλος των μη οικονομικών παραγόντων διαμόρφωσης της κοινωνικής διαίρεσης του αστικού χώρου —που δεν περιορίζονται βέβαια στις αποφάσεις των μεγάλων επιχειρήσεων και στην πολεοδομική πολιτική, το λόγο αποκλειστικής αναφοράς στους οποίους δεν κατανοώ— εκμηδενίζεται λόγω της αναγωγής τους σε γενικούς οικονομικούς νόμους. Η αναγωγή είναι μάλιστα απόλυτη αφού δεν τίθεται καν ζήτημα αναδραστικής συνέπειας των παραγόντων αυτών.

Στις συνθήκες αυτές ο ρόλος του θεωρητικού σχήματος θα ήταν η διατύπωση των βασικών διαδικασιών και μηχανισμών μέσω των οποίων προκύπτει η κοινωνική διαίρεση από την οικονομική. Όμως, το προτεινόμενο σχήμα δεν περιέχει προτάσεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Το περιεχόμενο του προτεινόμενου θεωρητικού σχήματος αναιρεί, κατά συνέπεια, την πρόθεση της κατασκευής του που ήταν η αποκάλυψη των μηχανισμών «που καθορί-

ζουν τις σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική και κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου» (σ. 25). Ακόμη και αν δεχτούμε τον περιορισμό των προσιδωριστικών παραγόντων στο επίπεδο της οικονομικής δομής —αν δεν τον δεχτούμε, το σχήμα απορρίπτεται εκ προοιμίου— το προτεινόμενο σχήμα δεν μας λέει τίποτα περισσότερο για τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες καθορισμού των σχέσεων μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής διαίρεσης του αστικού χώρου, από την αρχική πρόταση που υποστηρίζει τον καθορισμό της δεύτερης από την πρώτη.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των περιοριστικών απλουστευτικών θεωρητικών σχημάτων είναι το γεγονός ότι προσφέρουν ελάχιστα ερεθίσματα για την κατασκευή υποθέσεων για τις συγκεκριμένες συνθήκες διερεύνησης και οδηγούν, όπως και στην προκειμένη περίπτωση, σε έναν περιγραφισμό ουσιαστικά αυτονομισμένο από το προτεινόμενο σχήμα. Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρητική επεξεργασία πάει να οριοθετεί τη διερεύνηση του συγκεκριμένου και, κατά συνέπεια, να μπορεί να ελεγχθεί από αυτήν, τίθεται σε πορεία παράλληλη, της οποίας τα μόνα σημεία τομής —φαινομενικής— με τη διερεύνηση του συγκεκριμένου παρουσιάζονται σε επίπεδο εικονογράφησής της με αυθαίρετα και κατά περίπτωση επιλεγόμενα εμπειρικά δεδομένα. Στην προκειμένη περίπτωση είναι αισθητή η απουσία υποθέσεων, π.χ. για τις σχέσεις μεταξύ ορισμένων χαρακτηριστικών της δομής της παραγωγικής διαδικασίας στις ελληνικές συνθήκες και της μορφολογίας του δικτύου των συγκοινωνιών, για την επίδραση της ιστορικά διαμορφωμένης κοινωνικής κατανομής του αθηναϊκού χώρου στις συγκοινωνίες αλλά και στη συνολική χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, κ.λπ. Όμως, η διατύπωση τέτοιων υποθέσεων προϋποθέτει την ύπαρξη θεωρητικής πρότασης που να αναφέρεται, π.χ., στις αντιστοιχίες τύπων χωροθέτησης και τύπων (ανάλογα με το βαθμό συγκεκριτοποίησης του κεφαλαίου, τον κλάδο δραστηριότητας, κ.λπ.) οικονομικής μονάδας, στις επιπτώσεις του διπλού χαρακτήρα των συγκοινωνιών ως συλλογικών μέσων κατανάλωσης που απευθύνονται και στην παραγωγική αλλά και στην τελική κατανάλωση, στο ρόλο της κρατικής παρέμβασης, στο ρόλο της πα-

ρέμβασης φορέων εκπροσώπησης διάφορων κοινωνικών/ταξικών συμφερόντων, κ.λπ.

Η μέχρι τώρα κριτική μπορεί συνολώς να συνοψισθεί στην ανάγκη ευρύτερης και αρτιότερης θεωρητικής θεμελίωσης καθώς και στην ανάγκη εξειδίκευσης της θεμελίωσης αυτής στις συγκεκριμένες συνθήκες που πραγματοποιείται η εμπειρική έρευνα.

Θα ολοκληρώσουμε το σημείωμα αυτό αναλύοντας κάπως περισσότερο την παλινδρόμηση που παρουσιάζεται συχνά μεταξύ αφηρημένου και συγκεκριμένου στο επίπεδο θεωρητικών σχημάτων αντίστοιχων με το εξεταζόμενο. Ας πάρουμε τον ακόλουθο ορισμό: «οικονομική διαίρεση του χώρου είναι η υλοποίηση στο χώρο [...] της κοινωνικής κατανομής της εργασίας» (σ. 25). Ο τρόπος χρήσης των δύο συνθετικών «οικονομική διαίρεση του χώρου» και «κοινωνική κατανομή της εργασίας» είναι εσφαλμένος στο επίπεδο της παραπάνω πρότασης. Η οικονομική διαίρεση του χώρου» δεν αποτελεί αφηρημένη έννοια (αποτελεί «υλοποίηση») στον παραπάνω ορισμό και, εξάλλου, είναι συζητήσιμο κατά πόσο μπορεί και γενικότερα να λειτουργήσει ως εννοιολογικό εργαλείο. Η «κοινωνική κατανομή της εργασίας», αντίθετα, αποτελεί εννοιολογικό εργαλείο και παραπέμπει σε γνωστό θεωρητικό σχήμα. Η αναντιστοιχία επιπέδων αφαίρεσης στα οποία αναφέρονται τα δύο συνθετικά του ορισμού, σε συνδυασμό με τη σχέση που τους αποδίδεται (το πρώτο αποτελεί υλοποίηση στο χώρο του δεύτερου) δημιουργούν ορισμένα προβλήματα: πρώτον, η θεωρία ή και τα μεμονωμένα εννοιολογικά εργαλεία δεν υλοποιούνται. Η υλοποίηση αποτελεί άρνηση της οντότητάς τους. Η σχέση μεταξύ αφηρημένου και συγκεκριμένου είναι διαφορετική. Δεύτερο και σημαντικότερο, η έννοια της «υλοποίησης στο χώρο» αποτελεί πλεονασμό: δεν είναι δυνατόν να υπάρξει υλοποίηση «έξω» από το χώρο. Αν δεχτούμε, μάλιστα, και το αντίθετο —ότι στο χώρο δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο υλοποίηση, που σημαίνει ότι ο χώρος είναι άρρηκτα δεμένος με το συγκεκριμένο, παραδοχή συζητήσιμη για λόγους στους οποίους δεν θα επεκταθούμε (Sayer, 1985)— οδηγούμαστε στη λογική αδυναμία σύζευξης χώρου και θεωρίας. Αν δεχτούμε την αντίθετη λογική που διέπει, π.χ., το έργο του D. Harvey (1982) το θέμα

περιορίζεται στην επιλογή/κατασκευή των ενδεδειγμένων για τη σύζευξη αυτή εννοιολογικών εργαλείων και των μεταξύ τους σχέσεων. Αν πάλι θέσουμε πρόσθετους περιορισμούς στον ενδεδειγμένο τρόπο κατασκευής των σχετικών θεωρητικών προτάσεων —π.χ. αν απορρίψουμε την εκ των υστέρων ένταξη του χώρου σε θεωρητικές προτάσεις που έχουν αρχικά διαμορφωθεί χωρίς αυτόν (Williams, 1981 που φαίνεται ότι επικροτεί και η Massey, 1985)— αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε ότι το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι εκτός από σημαντικό και πολύπλοκο.

Οι δυσκολίες, ή και, κατά άλλους, η αδυναμία ένταξης του «χώρου» στην κοινωνική θεωρία, που είναι συνυφασμένες και με το θεμελιακό πρόβλημα της απόλυτης ή σχετικής του υπόστασης, αποτελούν σήμερα το κεντρικό θέμα συζήτησης της σύγχρονης γεωγραφίας —και όχι μόνον αυτής (βλ. π.χ. Giddens, 1984)— σε διεθνές επίπεδο. Μεγάλο μέρος των αδυναμιών και των συγχύσεων που επισημάνθηκαν πιο πάνω συναρτώνται με αυτές τις δυσκολίες. Παράλληλα, οι εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής επιστημονικής ομάδας που ασχολείται κατ' εξοχήν με τα σχετικά ζητήματα (παιδεία κυρίως πολυτεχνειακή, χαμηλός βαθμός εξοικείωσης με τα προβλήματα της κοινωνικής θεωρίας) δημιουργούν αναμφίβολα πρόσθετες δυσκο-

λίες. Στις συνθήκες αυτές, η ανάπτυξη ενός έντονου κριτικού διαλόγου νομίζω ότι θα μπορούσε να προσφέρει πολύ θετικές υπηρεσίες.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bhaskar, R., 1975, *A Realist Theory of Science*, Leeds, Leeds Books.
- Giddens, A., 1984, *The Constitution of Society*, Καμπριτζ, Polity.
- Harvey, D., 1982, *The Limits to Capital*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Massey, D., 1985, 'New Directions in Space' in Gregory, D. and Urry, J., *Social Relations and Spatial Structures*, Λονδίνο, Macmillan, 9-19.
- Sayer, A., 1984, *Method in Social Science: a Realist Approach*, Λονδίνο, Huchinson.
- , 1985, 'The Difference that Space Makes', in Gregory, D. and Urry, J. eds., *Social Relations and Spatial Structures*, Λονδίνο, Macmillan, 49-66.
- Σκλαβούνος, Γ., 1985, «Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου στην Αθήνα και η επίδραση των συγκοινωνιών σ' αυτή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 24-44.
- Williams, S., 1981, 'Realism, Marxism and Human Geography', *Antipode*, 13(2), 31-38.